Shabda Sadhana **ISSN No: 2661-619X**
शब्दसाधना वर्ष ७, अङ्क १ : १४५ -१६५, कार्तिक २०८१, **(November 2024)**

सिँजाली खस भाषाको वर्णव्यवस्था

ओमप्रकाश आचार्य
उपप्राध्यापक
omacharya3851@gmail.com

लेखसार

सिँजाली भाषा भारोपेली भाषापरिवारको शतम् वर्गको आर्यइरानेली बाल्हीक खस हुँदै विकसित भएको हो । खस पूर्वी पहाडी भाषा सिँजाली पर्वते गोर्खाली र नेपाली भाषा विकसित हुनपुग्यो । वर्तमान समयमा त्यही सिँजा नेपालको कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा पर्छ । सिँजादरा, सिँजाउपत्यका, सिँजाभेग भनेर चिनिन्छ । यही नेपाली भाषाको आधार भाषा रहेको सिँजाली खस भाषा भाषामा वर्णव्यवस्था कस्तो छ ? नेपाली भाषासँग यसको समानता र भिन्नता के कति छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित भएर सिँजाली भाषाको वर्णव्यवस्थाको खोजी गर्नु नै यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य हो । नेपाली भाषाको प्राचीन स्वरुप सिँजाली भाषा भएकाले यसको अध्ययन आवश्यक देखिएको हो । गुणात्मक ढाँचामा रहेको यो अनुसन्धानकार्य क्षेत्रगत भ्रमण एवम् पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन र त्यसको सत्यापन वर्णन व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । सिँजाली भाषामा रहेका वर्णहरुको व्यवस्था के कस्तो छ भन्नका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका सम्बन्धित भाषी वक्ताहरुले बोलेका कुराहरुको मौखिक अभिव्यक्तिलाई सामग्रीका रुपमा लिएर त्यसको नेपाली भाषामा समानता र भिन्नताको खोजी गरी अनुसन्धान गरिएको छ । सिँजाली भाषामा ३० वटा व्यतिरेकी व्यञ्जनवर्ण, ६ वटा स्वरवर्ण, १० वटा द्विस्वरवर्ण रहेका छन् । खण्डीय र खण्डेतरवर्ण भनेर अध्ययन गरिएको छ । सिँजाली खस भाषामा विशिष्ट वर्णव्यवस्था रहेको छ । प्रगत समीभवन, परागत समीभवन, विषमीभवन,/स्/,/त्/,/ट्/,/क्/ कुनै आएमा /अ/,/को/,/इ/मा हुने /स्/ र /त्/, /इ/ र /य्/ मा हुने महाप्राणी भवन, अल्पप्राणी भवन, घोषीभवन, अघोषीभवन, अनुनासिक, /य्/, /ज्/ मा /र्/, /ड्/ मा /स्/, /सह्/ मा एवम् ल वर्ण त मा त वर्ण ल मा प्रयोग हुने ह इ मा समेत आउने, रेफ(रकार) का सट्टामा न को प्रयोग हुने /ए/, /य/ मा प्रयोग हुने एवम् खण्डेतर वर्णमा मात्रा, अनुनासिक, विराम संहिता, लय, बलाघातमा विशिष्ट व्यवस्था रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : खण्डीय, खण्डेतर, उच्चार्य, लघुतमयुग्म, विभेदक ।

परिचय

सिँजाली भाषा खसभाषा हो । यो नेपाली भाषाको प्राचीन रुप हो । यो भाषा सिँजा क्षेत्रमा बोलिन्छ । सिँजा नेपालको कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा पर्दछ । तत्कालीन सिँजा साम्राज्यका रुपमा चिनिएको र नेपाली भाषाको उद्गमस्थल, नेपाली संस्कृति र सभ्यताको जन्मथलो/ मूलथलो सिँजालाई सिँजादरा, सिँजाउपत्यका, सिँजाभेग भनिन्छ । खस अधिराज्यको मुख्य राजधानी जुम्ला जिल्लाको सिँजा उपत्यका भएकोले यसको राजकीय भाषालाई सिँजाली भनिएको हो (अधिकारी, २०५६ : ३०) । नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई अध्ययन गर्ने हो भने सिँजाली भाषा सर्वप्राचीन मानिन्छ । ऐतिहासिक कालक्रम र भाषिक पुरातत्वका आधारमा नेपाली भाषाको कालविभाजन सिँजाली भाषा (वि. सं. ११५०–१४५०), पर्वते भाषा (वि.सं. १४५०–१८५०), गोर्खाली भाषा (

वि.सं.१८५०–१९९०), राष्ट्रभाषा नेपाली भाषा (वि.सं.१९९०–हालसम्म) (अधिकारी, २०५६ : ३०) । यस्तो इतिहास बोकेको भाषा, भाषा आयोग नेपालको भाषासूचीमा सूचीकृत हुनसकेको छैन । जुम्ला जिल्लाका रुपमा परिचित भएपछि जुम्लामा जुम्ली भन्ने आधारले जुम्ली भाषा हुनगई भाषाआयोगको नेपालमा बोलिने भाषाका सूचीमा जुम्ली भाषा रहेको छ । यसका वक्ता सङ्ख्या समेत उल्लेख गरिएको छ । सिँजाली भाषा भनेर उल्लेख गरिएको छैन । यस सन्दर्भमा नेपाली भाषाको प्राचीन रुप, आधार भाषा जुम्ला जिल्ला कै सिँजामा बोलिन्छ । सिँजाली बस्ती छ । सिँजाली भाषाका वक्ता छन् । सिँजा क्षेत्र, सिँजा उपत्यकामा तीन गाउँपालिका छन् । यसै सिँजा क्षेत्रको सिँजाली वक्ताले बोल्ने सिँजाली भाषाको वर्णव्यवस्थाको अध्ययन आवश्यक रहेकोले यस अनुसन्धानात्मक लेखमार्फत सिँजाली भाषामा के कस्ता वर्ण रहेका छन् ? तिनीहरुको व्यवस्था कस्तो छ ? भन्ने समबन्धमा उब्जने प्रश्नका लागि पनि यसलेखमा सिँजाली भाषामा रहेको वर्णव्यवस्थाको गहन अध्ययन गरिएको छ । सिँजालीको मूल खस भएकाले यहाँ सिँजाली खस भनिएको हो । सिँजाली (खस) भाषाको वर्ण व्यवस्थाको अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्न सिँजाली भाषाका खण्डीय वर्णअन्तर्गत अर्थ विभेदक स्वर र व्यञ्जन वर्णका साथै संयुक्त स्वर वर्णको अध्ययन गरिएको छ । सिँजाली भाषाका खण्डेतर वर्णअन्तर्गत मात्रा, बालाघात, अनुनासिकता, श्वसनको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

सिँजाली (खस) भाषाको वर्णव्यवस्थाको अध्ययनमा मुख्यतः क्षेत्रगत भ्रमण गरिएको छ । यसका लागि सिँजा क्षेत्रमा नै गएर त्यहाँका सिँजाली भाषी वक्ताहरुसँग बसेर कुराकानी गरेर, उनीहरुले गरेका कुराकानीलाई टेपरेकर्डर गरेर वर्णव्यवस्थाका सम्बन्धी सामग्री सङ्कलन गरियो । यो सामग्री सङ्कलनमा मौखिक अभिव्यक्तिलाई नै लिइएको छ । सामग्री स्रोतहरु प्राथमिक र द्वितीय नै हुन् । भाषाका वर्णव्यवस्था सम्बन्धी गरिएका अनुसन्धानात्मक सामग्रीहरुलाई पनि स्रोतका रुपमा लिइएको छ । यो उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि र गुणात्मक ढाँचाको अनुसन्धानात्मक लेखका रुपमा रहेको छ । सङ्कलित सामग्रीहरुलाई सत्यापन गरी वर्णनात्मक व्याख्यात्मक रुपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषावैज्ञानिक आधारमा सिँजाली खस भाषाका वर्णहरुको खोजी गरी नेपाली भाषासँग तुलनात्मक अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार हो । नेपाली भाषाको प्राचीन रुप सिँजाली खस भाषा भएकाले ऐतिहासिकताको अध्ययनमा समेत यो अनुसन्धान केन्द्रित रहेको छ । वर्णविज्ञानको सिद्धान्तमा आधारित भएर सिँजाली खस भाषा र नेपाली भाषाका वर्णहरुको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

वर्णव्यवस्था

खास भाषिक व्यवस्थामा व्यतिरेकी भएर आउने ध्वनिलाई वर्ण भनिन्छ । वर्ण उच्चारणको सबभन्दा तल्लो विभेदक (अर्थगत भिन्नता दर्साउन सक्ने) एकाइ हो । मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित सार्थक आवाज नै भाषिक ध्वनि हो भने कुनै भाषामा रहेका अर्थ विभेदक लघुतम उच्चार्य ध्वनि नै वर्ण हुन् (लम्साल, २०६९, पृ. ९५)। भाषिक एकाइअन्तर्गत ध्वनिभन्दा माथिल्लो र रूपभन्दा तल्लो तहमा रहेको एकाइ वर्ण हो । भाषामा जोडा शब्दलाई लघुतम युग्म भनिन्छ । यी लघुतम युग्मलाई एकाइका रूपमा लिएर ध्वनिको तुलना गरिन्छ । यसरी

लघुतमयुग्ममा आएका अर्थ भेदक एकाइलाई नै वर्णका रूपमा लिने गरिन्छ । कुनै वर्ण अर्थ विभेदक हो कि होइन भन्ने ठम्याउन कम्तीमा एउटा मात्र भिन्न वर्ण भएका शब्द जोडीहरू खोज्नु पर्दछ)। जस्तैः

सिँजाली (खस) भाषाको वर्णव्यवस्था

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
खल	३ ख्-ल् ३	हल्ला/झकडा	ख
भल	३ भ्-ल् ३	वाडी	भ
कान	३ क्+आ-न् ३	सुन्ने अङ्ग (ज्ञानेन्द्रीय)	क
तान	३ त्+आ-न् ३	तान्नु	त
चिड्को	३ -ओ ३	चट्याङ	च
विड्को	३ -ओ ३	ढक्कन	ठ
चोर	३ -ओर३	चोर्नु	च
जोर	३-ओर३	ब्ल	ज

(क्षेत्रगत अध्ययन)

दिएका शब्द युग्ममा *खल* र *भलमा ख* र *भ* एउटै परिवेशमा आएका छन् । यसले अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ । त्यसकारण यी वर्ण हुन् । *कान* र *तानमा* पनि *क* र *त* एउटै परिवेशमा आएर अर्थमा नै भिन्नता ल्याएको हुनाले क र त छुट्टा छुट्टै वर्ण मानिन्छन् । यस्तै गरेर *चिड्को* र *बिड्कोमा च* र *व* ले समान परिवेशमा आएर पनि भिन्नता ल्याएका छन् । *च* र *व* दुबै वर्ण छन् । *चोर* र *जोरमा च* र *ज* समान परिवेशमा आएका छन् । यिनले अर्थमा भिन्नता ल्याएका छन् । यी वर्ण हुन् । नेपाली भाषामा लघुतम युग्ममा आएका अर्थभेदक एकाइ नै वर्णका हुन् ।

सिँजाली भाषामा खण्डीय र खण्डेतर दुबै वर्ण छन् । खण्डीय वर्णअन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन वर्ण तथा खण्डेतर वर्णअन्तर्गत अनुनासिकता, मात्रा, श्वसन, बलाघात व्यतिरेकी वर्णका रूपमा स्थापित छन् । यहाँ सिँजाली भाषाको वर्ण व्यवस्थालाई खण्डीय र खण्डेतर वर्णका आधारमा विश्लेषण गरिएको छः

खण्डीय वर्ण

स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित हुन सक्ने वा छुट्याउन सकिने खण्डीय वर्ण हो । स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न सकिने वा छुट्टै एकाइका रूपमा खण्डीकृत गर्न सकिने व्यतिरेकी ध्वनिलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ, स्वर र व्यञ्जन वर्णहरू यसभित्र पर्दछन् (न्यौपाने र अन्य, २०६९, पृ. ६१) ।

स्वरवर्ण

भाषिक एकाइको उच्चारण गर्दा कुनै अर्को ध्वनिको सहायता लिन नपर्ने वर्ण भनिए पनि आधुनिक सिद्धान्त अनुसार श्वास प्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वरवर्ण भनिन्छ । कुनै उच्चारणमा नठोकिइ वा स्वासप्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वर भनिन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. ४) ।

सिँजाली (खस) भाषामा स्वरवर्ण व्यवस्था

वर्ण	शब्द/प्रयोग स्थिति	परिवेश	अर्थभेदक
/अ/	अस्ति	#-अ#	हिजोको अघिल्लो दिन त
/अ/	अःस्ति	#अः#	अस्तिको अघिल्लो दिन तः
/आ/	गाड	#-आ#	भूइमा गाड

/आ/	गा:ड	#आ:#	खोलो, नदी
/इ/	किला	#इ#	किला, काँटा, किलो
/इ/	कि:ला	#इ:#	जाक्नु, किल्नु, कोच्नु
/उ/	कुमाया	#उ#	कमाएको, आर्जेको
/उ/	कु:माया	#उ:#	कममाया, माया नभएको
/ए/	देखा	#ए#	देखाउ
/ए/	दे:खा	#ए:#	लौ खा, खाने काम
/ओ/	रोडा	#ओ#	सगेर्नु, सम्हाल्नु, जम्मा गर्नु, सार्नु
/ओ/	रो:डा	#ओ:#	पुरानो रूपैया, चाँदीको सिक्का
/औ/	बौला	#औ#	मस्तिष्क खलबलिएको, पागल
/औ/	बौ:ला	#औ:#	प्रशस्त धेरै मात्रामा
/अ/	त	#अ#	हो, हो, हो त
/अ:/	त:	#अ:#	तवा (रोटी हाल्ने)

वर्ण	ऋादि	मध्य	अन्त्य
/अ/	अचार (अचार)	कन् (कन्नु)	दाल्द (भिखारी, गरिब)
/आ/	चवल	मुसान	मुसला
/इ/	इनी	किडो	कोडि
/उ/	उबो	कुडो	गोडु
/ए/	एल्खै	भेडा	गोड्या/भुड्या
/ओ/	ओस्हार	गोडा	गोडो/घोडो

सिँजाली भाषामा स्वर वर्णमाला यसप्रकारका छन् : अ, आ, इ, उ, ए, ओ

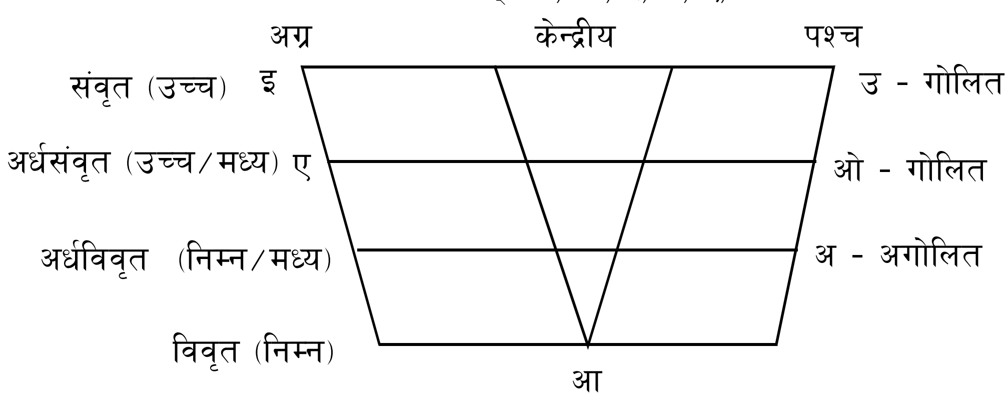

स्वरवर्णको वर्गीकरण : यहाँ खण्डीय स्वरवर्णलाई जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय भाग, मांसपेशीको स्थिति र ओठको स्थितिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

जिब्राको उचाइ : स्वरवर्णको उच्चारण गर्दा जिब्रो सबभन्दा माथि उठेको अवस्थामा उच्चरित हुने गर्दछ । सिँजाली (खस) भाषामा जिब्राको उचाइका आधारमा देखिने व्यवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

जिब्राको उचाइका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाको व्यवस्था

शब्द	परिवेश	अर्थ	उचाइ	अर्थभेदक वर्ण
गोड्नु	#ग-न#	गोडमेल गर्नु	अर्धसंवृत, उच्च मध्य	ओ
गुड्नु	#ग-न#	गुड्नु	संवृत, उच्च	ए
अड्डा	# -डा #	कार्यालय	अर्धविवृत, निम्न मध्य	अ
उड्डा	# - डा #	उड्नु	संवृत, उच्च	ए
उठ	# - ठ #	उठ्नु	संवृत, उच्च	ए
ओठ	#-ठ#	ओठ	अर्धसंवृत, उच्च मध्य	ओ
आडो	#-ड#	ढोका अड्याउने (छेस्किनी चुक्कुन)	विवृत, निम्न	ऋा
ओडो	#-ड#	यता आउने	अर्धसंवृत, उच्च मध्य	ओ
खिप	#ख-य#	टाँका	संवृत, उच्च	इ
खेप	#ख-य#	एक भारी बोकाइको (एक खेप)	अर्धसंवृत उच्च मध्य	ए

(क्षेत्रगत अध्ययन)

सिँजाली (खस) भाषामा *गोड्नु* र *गुड्नु* मा *ओ* र *उ अड्डा* र *उड्डा* शब्द युग्ममा *अ* र *उ* ले *उठ* र *ओठ* को *उ* र *ओ आडो* र *ओडोमा आ* र *ओ* खिप र खेपको *इ* र *ए* ले समान परिवेशमा आएर अर्थमा भिन्नता ल्याएका छन् त्यसैले सिँजाली भाषिकामा *अ, आ, इ, उ, ए* र *ओ* जिब्राको उचाइका आधारमा वर्ण हुन् ।

जिब्राको सक्रिय भाग: सिँजाली भाषामा जिब्राको सक्रिय भागका आधारमा देखिने व्यवस्था यसप्रकार छ :

जिब्राको सक्रियताका आधारमा सिँजाली (खस) भाषामा स्वरवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	सक्रियता	अर्थभेदक वर्ण
कत्तो	# क - त #	कत्तो	पश्च	ऋ
कात्तो	# क - त #	कात्तो	केन्द्रीय	ऋा
कित्तो	# क - त #	सानो रूप (माछा कित्तो)	अग्र	इ
खिर	# ख - र #	खाने खिर (दुध चामल)	अग्र	इ
खुर	# ख - र #	चौपायाको खुट्टा	पश्च	ए
गेडा	# ग - ड #	दाना	अग्र	ए
गोडा	# ग - ड #	खुट्टा (मान्छेका)	पश्च	ओ

(क्षेत्रगत अध्ययन)

कत्तो, कात्तो र *कित्तो* मा *अ, आ* र *इ* ले, *खिर* र *खुरमा इ* र *उ* ले र *गेडा* र *गोडाको* ए र *ओ* समान परिवशेमा आएर अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ । यिनीहरू जिब्राको सक्रिय भागका आधारमा भाषिका वर्ण हुन् ।

मांशपेशीय अवस्था: मांशपेशीय अवस्थाका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका स्वरवर्णहरूको व्यवस्था यसप्रकारको छ :

मांशपेशीय अवस्थाका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका स्ववर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
बस	# ब-स #	बस्ने	ऋ
बास	# ब-स #	बस्ने ठाउँ	ऋा
लेख	# ल-क #	उचो ठाउँ लेकाली खर्क	ए
लुक	# ल-क #	लुक्नु	ए
किडा	# क-ड #	किरा	इ
कुडा	# क- ड#	कुरा	ए
किडी	# क-ड #	किराको सानो रूप	इ
कोडी	# क-ड #	कुष्ठरोगी	ओ

(क्षेत्रगत अध्ययन)

बस र *बासमा अ* र *आ लेख* र *लुकमा ए* र *उ किडा* र *कुडामा इ* र *उ किडी* र *कोडीमा इ* र *ओ* ले समान परिवेश लिए तापनि अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ। त्यसैले *अ, आ, इ, उ,* ओ मांशपेशी कडा र शिथिल हुँदा उच्चरित हुने स्वरवर्ण हुन्।

ओठको अवस्था: ओठको अवस्थाका आधारमा सिँजाली भाषाका स्वरवर्णको व्यवस्था यसप्रकार छ :

ओठको अवस्थाका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका स्वरवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	ओठको अवस्था	अर्थमेदक वर्ण
घस	# घ-स #	कुनै पनि मल्ने घस्ने	अगोलित	ऋ
घास	# घ-स #	खुवाउने घाँस	अगोलित	ऋा
आठ	#-ठ #	अङ्क	अगोलित	ऋा
उठ	# -ठ #	उठ्नु	गोलित	ए
खेलो	# ख-ल #	खेलो व्यापार	अगोलित	ए
खोलो	# ख-ल #	खोला	गोलित	ओ
गिदी	# ग-द #	गिदी टाउको भित्रको मासी	अगोलित	इ
गुदी	# ग-द #	भित्री भाग (चाक)	गोलित	ए
खड	# ख-ड #	खेर	अगोलित	ए
खोड	# ख-ड #	खोर	गोलित	ओ

(क्षेत्रगत अध्ययन)

दिइएका शब्दमा *घस* र *घासमा अ* र *आ* ले, *आठ* र उठमा आ र *उ* ले *खेलो* र *खोलामा ए* र *ओ* ले *गिदी* र *गुदीमा इ* र *उले* त्यस्तै गरेर *खड* र *खोडमा* अ र ओ समान परिवेशमा आएर पनि अर्थमा भिन्नता छ। *अ, आ, इ, उ, ए* र *ओ* ओठको अवस्थाका आधारमा सिँजाली भाषाका वर्ण हुन्।

खण्डेतर स्वरवर्णः यहाँ खण्डेतर स्वरवर्णका रूपमा मात्रा र अनुनासिकताका आधारमा वर्णन गरिएको छ ।

मात्राः मात्राका आधारमा सिँजाली भाषाका स्वरवर्णको व्यवस्था यसप्रकारको छ :

मात्राका आधारमा सिँजाली भाषाका स्वरवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	मत्रा	अर्थभेदक वर्ण
अस्ति	# -स्ती #	हिजो छोडी अस्ति	ह्रस्व	ऋ
अःस्ति	# -स्ती #	धेरै पहिले	दीर्घ	ऋा
बल्ल	# -ल #	गोरु	ह्रस्व	ऋ
बःल	# -ल #	अहिले आज	दीर्घ	ऋ
रहड	# -ड #	रमाइलो	ह्रस्व	ऋ
रःड	# -ड #	रड्नु	दीर्घ	ऋ
गाड	# -ड #	खोला	ह्रस्व	ऋा
गाःड	# -ड #	झिक्नु/निकाल्नु/गाड्नु	दीर्घ	ऋा

(क्षेत्रगत अध्ययन)

अस्ति र *अःस्ति* मा *अ* र *अः* ले *बल्ल* र *बःल* मा *अ* र *अः* ले *रहड* र *रःड* मा *अ अः गाड* र *गाःड* मा *अ* र *आ* ले समान परिवेश लिए पनि अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ । यिनीहरू सिँजाली (खस) भाषाका वर्ण हुन् ।

अनुनासिकताः अनुनासिकताका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका स्वरवर्णहरु यसप्रकार छन् :

अनुनासिकताका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका स्वरवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
ठाडो	# -डो #	ठाडो	ऋा
ठाँडो	# -डो #	जमेको पानी	आँ
नउ	# -ना #	ढुङ्गा	ए
नाउँ	# -ना #	नम	उँ
दाइ	# -इ #	दाजु	इ
दाइँ	# -इ #	धानको दाइँ गर्नु	इँ
कुलो	# -ल #	पानीको कुलो	ए
कुँलो	# -ल #	कमलो	उँ
हड	# -ड #	शरीर	ऋ
हँड	# -ड #	हिँड्नु	अँ
सिदो	# -द #	सोझो	इ
सिंदो	# -द #	सुत्दो/निदाउँदो	इँ

(क्षेत्रगत अध्ययन)

ठाडो र *ठाँडो* मा *आ* र *आँ* ले *नाउ* र *नाउँमा उ उँ दाइ* र *दाँइमा इ* र *इँले* अनि *कुलो* र *कुँलोमा उ* र *उँ* ले त्यस्तै *हड* र *हँडमा* अ र *अँ* त्यस्तै *सिदो* र *सिंदोको इ* र *इँ* ले समान

परिवेश लिँदा पनि अर्थमा भिन्नता ल्याएको देखिन्छ । यी सिँजाली (खस) भाषाका वर्ण हुन् । नेपाली भाषामा *अँ, आँ, इँ, उँ, एँ* र *ओँ* अनुनासिकताका आधारमा त्यतिरेकी वर्ण हुन् ।

सिँजाली (खस) भाषामा द्विस्वरको व्यवस्थाः सिँजाली (खस) भाषामा देखिने द्विस्वरको व्यवस्था यसप्रकार छ :

सिँजाली (खस) भाषाका द्विस्वर

संयुक्त स्वर	सिँजाली भाषिका	अर्थ
अइ	अइले	अहिले
आइ	नाइ	छैन
उइ	बुइ	पिठयूँ
एइ	केइ	केही
ओइ	पोइ	श्रीमान/पति
ऋउ	चउड	चौर
ऋाउ	भउ	बाबु, वच्चा
इउ	ीनउ	निहुँ
एउ	ल्हेउ	लेउ पानीमा हुने
ओउ	धोउ	धुनु

(क्षेत्रगत अध्ययन)

अइ, आइ, उइ, एइ, ओइ, अउ, आउ, इउ, एउ, ओउ, सिँजाली भाषिकाका द्विस्वरवर्ण हुन् । नेपाली भाषामा पनि यिनको प्रयोग द्विस्वरका रूपमा हुने गरेको छ ।

व्यञ्जनवर्ण

श्वास प्रवाहमा बाधा र घर्षण पैदा भई उच्चरित हुने ध्वनिहरू व्यञ्जन ध्वनि हुन् । व्यञ्जन ध्वनिलाई उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रक्रिया, घोषत्व र प्राणत्व गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. ९१) । यहाँ व्यञ्जन वर्णलाई उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा सिँजाली भाषिकामा पाइने व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण गरिएको छ । व्यञ्जन वर्णहरू : क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ट् ठ् ड् ढ् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् स् सह् ह् हुन् ।

सिँजाली (खस) भाषामा व्यञ्जन वर्ण व्यवस्था

वर्ण	**शब्द**	**अर्थ**
/क/	काट् (काट्)	काट्नु
/ख/	खाट् (खाट्)	सुत्ने खाट
/ग/	गास (गास्)	खाने गास (एक गास)
/घ/	घास (घास्)	घास (गाइवस्तुका लागि घाँस)
/च/	चाल (चाल्)	च्लन
/छ/	छाल (छाल्)	पानीको छाल
/ज/	जाल (जाल्)	माछा मार्ने जाल
/झ/	झाल (झाल्)	चेत,जेलिएको झाल (तरकारीको झाल)
/ट/	टनक्क (टनक्क्)	टन्न
/ठ/	ठनक्क (ठनक्क्)	भाँज्नु, ठनक्क भाच्नु

/ड/	डाक (डाक्)	बोलाउनु
/ढ/	ढाक (ढाक्)	छोप्नु
/त/	तान (तान्)	तान्ने
/थ/	थान (थान्)	देउताको थान
/द/	दान (दान्)	दान/दक्षिणा
/ध/	धान (धान्)	खाने अन्न, धान
/प/	पल (पल्)	समय एक पल
/फ/	फल (फल्)	खाने फल
/ब/	बल (बल्)	जोड (जोर)
/भ/	भल (भल्)	पानीको भल
/न/	नाउ (नाउ)	नम
/म/	माउ (माउ)	माउ/पोथी
/ङ/	हिङ (हिङ)	खाने हिङ
/र/	राख (राख्)	राख्नु
/ल/	लाख (लाख्)	हजारदेखि माथि लाख
/य/	गल्या डढ्या	गलेको डढेको
/य/	अट्या	अट्किने भकभकाउने
/य/	लट्या	लठा परेको
/स्ह/	स्हात् (सात्)	साथ सात् दिने
/ह/	हात (हात्)	शरीरको अङ्ग हात

व्यञ्जन वर्ण

वर्ण	आदि	मध्य	अन्त्य
/क्/	कस् (कस्नु)	सकस्	स्हक
/ख्/	खन्	काखी	चाख्
/ग्/	गन्	म्गा	माग्
/घ्/	घान	माघ्या/माघा	माघ्
/ङ्/	८	नाङ्गै	जाङ्
/च्/	चाल्	कचरी	जाँच्
/छ्/	छाल्	मछड	पुछ्
/ज्/	जाल्	वाजो	मज
/झ्/	झाल्	मझ	बुझ्
/ट्/	टेक	बाटो	काट्
/ठ्/	ठोक्	कठोर	काठ्
/ड्/	डोका	काडा	काड्
/ढ्/	ढकन	-	-

/त्/	तन्	जतन्	पात्
/थ्/	थान्	वथान्	बाथ्
/द्/	दान्	चाँदो	दुद
/ध्/	धान्	ग्धा	काँध
/न्/	नाम्	नानी	बान्
/प्/	पख्	कपाल/स्हपार	ज्प
/फ्/	फल्	काफल/नाफा	ग्फ
/ब्/	बल्	लबाड्डो (ढाट्नु)	डाब्
/भ्/	भल्	सभा	लाभ्
/म्/	मल्	स्हमा	ज्मा
/य्/	याद्	क्ष्या	-
/र्/	राम्	मारी	पार्
/ल्/	लात्	गाली	गाल्
/व्/	वर्	ज्वा	-
/स्/स्ह/	स्हात्	मसी	कास्
/ह्/	हात्/हलो	झ्हान	-

सिँजाली (खस) भाषाको व्यञ्जन वर्णमाला

क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स्ह, ह

उच्चारण स्थानका आधारमाः उच्चारण स्थानका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाको व्यञ्जन वर्ण यसप्रकारका छन् :

उच्चारण स्थानका आधारमा सिँजाली भाषाका व्यञ्जन वर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
स्हार	# -आर #	सार्नु	स
हार	# -आर #	हार्नु	ह
वारि	# -अरि #	वारिपट्टी	व
पारि	# -आरि #	पारिपट्टी	इ
यइखो	# -इखो #	यसको	इ
त्यइखो	# -इखो #	त्यसको	त
टेक	# -क #	टेक्नु	ट
ठेक	# -क #	जरा	ठ
वल्लो	# -ल #	वलतिरको	व
बल्लो	# -ल #	बल्ने काम	ब
जाङ	# जा- #	जाङ्डो (दुई तिघ्रा बीचको भाग)	ङ

जान	# जा- #	जान्नु	न

(क्षेत्रगत अध्ययन)

सहार र *हार* मा *स* र *ह* ले *वारि* र *पारिमा* व र *प यइखो* र *त्यइको* मा *य* र *त टेक* र *ठेक* मा *ट* र *ठ* ले *वल्लो* र *बल्लो* *व* र *ब जाङ* र *जानमा ङ* र *न* ले समान परिवेशमा आएर पनि अर्थमा भिन्नता ल्याएका छन् । यी शब्दयुग्ममा आएका शब्दहरू उच्चारण स्थानका आधारमा फरक छन् । यसरी समान परिवेश भएर पनि अर्थमा भिन्नता ल्याउने व्यञ्जनवर्णहरू उच्चारण स्थानका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका वर्ण हुन् । उच्चारण स्थानका आधारमा ओष्ठ्य, दन्त्य, वर्त्स्य, तालव्य, कण्ठ्य वर्णहरू छन् । नेपाली भाषामा पनि उच्चारण स्थानका आधारमा व्यतिरेकी अर्थ प्रदान गर्ने समान वर्ण देखिन्छन् ।

प्रयत्नका आधारमा: उच्चारण प्रयत्नका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका व्यञ्जन वर्ण व्यवस्था यसप्रकारको छ :

उच्चारण प्रयत्नका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका व्यञ्जनवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
चिर	# चि #	चिर्नु	र
चिल	# चि-० #	चिल्नु/चरा (आकाशमा उड्ने)	ल
कान	# का-० #	ज्ञानेन्द्रीय कान	न
काम	# का-० #	काम (कुनै काम विशेष)	म
काट	# का-० #	काट्ने काम गर्नु	ट
कात	# का-० #	धागो काट्नु	त
स्हार	# सा- #	सार्नु	र
स्हाल	#सा- #	वर्ष	ल
भर	#भ-० #	भर्नु	र
भड	# भ-० #	गाइको वाच्छो (वहर)	ड
स्हक	# स-० #	सक्नु	क
स्ह	# स-० #	सहनु	ह

(क्षेत्रगत अध्ययन)

चिर र *चिलमा र* र *ल* ले *कान* र *काममा न* र *म* ले *काट* र *कात* मा *ट* र *त* ले *स्हार* र *स्हालमा र* र *ल* ले *भर* र *भडमा र* र *ड* ले *स्हक* र *स्हमा क* र *ह* ले समान परिवेश लिइए तापनि यिनीहरूबीच अर्थमा भिन्नता छ त्यसैले सिँजाली भाषामा यी वर्णहरू प्रयत्नका आधारमा विभेदक देखिन्छन् । प्रयत्नका आधारमा स्पर्शी, सङ्घर्षी, स्पर्शसङ्घर्षी, नासिक्य, पार्श्विक, प्रकम्पित, अर्धस्वर वर्ण छन् । नेपाली भाषामा पनि प्रयत्नका आधारमा व्यतिरेकी अर्थ प्रदान गर्ने व्यञ्जन वर्णहरू समान रहेका छन् ।

घोषत्वको आधार: घोषत्वका आधारमा सिँजाली भाषामा व्यञ्जनवर्ण वर्णव्यवस्था यसप्रकार छ :

घोषत्वका आधारमा सिँजाली भाषाका व्यञ्जनवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण

छल	# -अल #	छल्नु/छल गर्नु	छ
ढल	# -अल #	ढल्नु/पल्टिनु	ढ
जोर	# -अर् #	ब्ल	ज
पोर	# -अर #	पहिले	प
तन	# -आन #	तान्नु	त
द्यान	# -आन #	दान गर्नु	द्य
गास	# -आस #	गास (खानाको एक गास)	ग
मास	# -आस #	मास्नु (सिद्याउनु)	म
थन	# -आन #	देवता/देवीको थान	थ
धान	# -आन #	खाने अन्न धान	ध
छाल	# -आल #	पानीको छाल	छ
फाल	# -आल #	फाल्ने काम/फाल्नु	फ
बाँच	# -आँच #	बाँच्ने काम	ब
भाँच	# -आँच #	भाँच्ने काम	भ
थाल	# -आल #	भाँडा	थ
द्याल	# -आल #	खाने दाल	द्य

(क्षेत्रगत अध्ययन)

छल र *ढलमा छ* र *ढ* ले *जोर* र *पोरमा ज* र *प* ले *तान* र *दान* मा *त* र *द गास* र *मासमा ग* र *म* ले *थान* र *धानमा थ* र *ध* ले *छाल* र *फाल* मा *छ* र *फ* ले *बाँच* र *भाँच* मा *ब* र *भ* ले *थाल* र *दाल* मा *थ* र *द* ले समान परिवेश लिए तापनि अर्थमा भने भिन्नता ल्याएको देखिन्छ । यिनै सिँजाली भाषाका वर्णहरू हुन् । नेपाली भाषामा पनि घोषत्वका आधारमा सिँजाली भाषामा झैँ वर्णहरूका बीच अर्थभेदकता छ । सिँजाली भाषामा सघोष/घोषवर्ण/ग/, /घ/, /ङ/, /ज/, /झ/, /ड/, /ढ/, /द/, /ध/, /न/, /ब/, /भ/, /म/, /य/, /र/, /ल/, /व/, /ह/ हुन् भने अघोषवर्ण /क/, /ख/, /च/, /छ/, /ट/, /ठ/, /त/, /य/, /प/, /फ/, /स्ह/ हुन् । नेपाली भाषाको /स/ वर्ण सिँजालीमा /स्ह/ उच्चरण हुने गर्दछ ।

प्राणत्वको आधारः प्राणत्वका आधारमा सिँजाली (खस) भाषाका व्यञ्जनवर्णमा देखिने व्यवस्थाः

प्राणत्वका आधारमा सिँजाली भाषाका व्यञ्जनवर्ण

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
काम	# -आम #	काम गर्नु	क
खाम	# -आम #	चिठी राख्ने खाम	ख
गर	# -अर #	गर्नु	ग
घर	# -अर #	बस्ने घर	घ
चडी	# -इ #	चराको स्त्रीलिङ्गी	च

छडी	# -इ #	खस्नु	छ
जाड	# -आड #	भोटे समुदाय	ज
झाड	# -आड #	झाडु लगाउनु	झ
काट	# -ट #	काट्नु	ट
काठ	# -ठ #	काठ	ठ
डोली	# -ओली #	बेहुलीको डोली	ड
ढोली	# -ओली #	दमाइ	ढ
तान	# -आन #	तान्नु	त
थन	# -आन #	देवताको थान	थ
द्यान	# -आन #	दान गर्नु	द्य
धान	# -आन #	खाने धान	द
फाडो	# -ड #	दालको मसिनो रूप	फ
बाँच	# -आँच #	बाँच्नु	ब
भाँच	# -आँच #	भाँच्नु	भ
जडा	# -ड #	जरा	ज
मडा	# -ड #	मरेको मुद्रा	म
रगड	# -अड #	रगड्नु	र
लगड	# -अड #	फापरको रोटी	ल

(क्षेत्रगत अध्ययन)

तालिकाका उदाहरणमा काम र खाममा *क* र *ख गर* र *घर* मा *ग* र *घ चडी* र *छडी* मा *च* र *छ जाड* र *झाड* मा *च* र *झ काट* र *काठमा ट* र *ठ डोली* र *ढोलीमा ड* र *ढ, तान* र *थान* मा *त* र *थ* त्यस्तै गरेर *दान* र *धानमा द* र ध पाडो र *फाडो* मा *प* र *फ वाँच* र *भाँच* मा *ब* र *भ जडा* र *मडा* मा *ज* र *म रगड* र *लगड* मा *र* र *ल* ले समान परिवेश लिए तापनि यिनीहरूबीच अर्थगत भिन्नता रहेको हुनाले यी प्राणत्वका आधारमा सिँजाली भाषाका वर्णहरू हुन् । नेपाली भाषामा पनि सिँजाली भाषामा झैँ प्राणत्वका आधारमा समान व्यतिरेक वर्ण छन् । अल्पप्राण वर्ण /क/, /ग/, /ङ/, /च/, /ज/, /ट/, /ड/, /त/, /द/, /न/, /प/, /ब/, /म/, /य/, /र/, /ल/, /व/ हुन् भने महाप्राण वर्ण /ख/, /घ/, /छ/, /झ/, /ठ/, /ढ/, /थ/, /ध/, /फ/, /भ/, /स्ह/, /ह/ हुन् ।

सिँजाली (खस) भाषामा रहेको विशिष्ट वर्णव्यवस्था

(क) स्वरमध्यगत दुई व्यञ्जनहरू भए कतै प्रगत समीभवन त कतै परागत समीभवनको स्थिति देखा पर्दछ:

प्रगत समीभवन: अगाडिको व्यञ्जनले पछाडिको व्यञ्जनको रूप लिने प्रक्रिया नै प्रगत समीभवन हो । सिँजाली (खस) भाषामा विशेषत: यसप्रकारका वर्णहरूको व्यवस्था छ:

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
गाड्डो	गाड्दो	भुन्नो	भन्दो

काट्टो	काट्दो	बाल्लो	बाल्दो

गाड्दोका स्थानमा गाड्डो *भुन्नोका* स्थानमा *भन्दो* ले *द* वर्णको स्थानमा *ड* र *द* वर्णको स्थानमा *न* वर्णले सिँजाली (खस) भाषामा स्थान लिएको हुनाले सिँजाली (खस) भाषामा प्रगत समीभवन भएको छ । *काट्दो* र *काट्टोमा द* का स्थानमा *ट बाल्दो* र *बाल्लो* मा *द* का स्थानमा *ल* को प्रयोग भएको छ । सिँजाली (खस) भाषाकामा अगाडिको व्यञ्जनले पछाडिको व्यञ्जनको रूप लिने गरेको छ ।

परागत समीभवनः पछाडिको व्यञ्जनले अगाडिको व्यञ्जनको स्वरूप फेरिने प्रक्रिया नै परागत समीभवन हो । यस्तो उच्चारण सिँजाली (खस) भाषामा छः जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
गद्दो	गर्दो	गन्न	गर्न

यहाँ नेपाली भाषाको *गर्दो* सिँजाली (खस) भाषाकामा *गद्दो* हुँदा पछाडिको व्यञ्जन नै फेरिएर/दोहोरिएर आएको छ । नेपाली भाषाको *गर्न* सिँजाली (खस) भाषाकामा *गन्न* भएर उच्चरित हुने गरेको छ यस्तो स्थिति नै परागत समीभवनको प्रक्रिया हो ।

विषमीभवन : सिँजाली (खस) भाषाकामा विषमीभवनको स्थिति छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली
तुमी	तिमी

(ख) सिँजाली (खस) भाषामा स्पर्श संघर्षी /च/र/ज/ तथा संघर्षी /स/ यदि नासिक्य /न/ भन्दा अघि आएका छन् भने उच्च अग्र स्वरमा विकल्पले परिवर्तन हुने गरेको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
बेइन्या/बेच्न्या	बेच्ने	माइन्या/माज्न्या	माज्ने
बइन्या/बस्न्या	बस्ने		

सिँजाली (खस) भाषामा *बेच्न्या* वा *बेइन्या* हुने गरेको छ । यसले गर्दा नेपाली भाषाको *ए* सिँजाल (खस) भाषामा *या* हुने गरेको छ । नेपाली मा *बस्ने* सिँजाली (खस) भाषामा *बस्न्या/बइन्या* हुने गरेको छ । नेपाली भाषाको *माज्ने* सिँजाली (खस) भाषामा *माज्न्या/माइन्या* हुने गरेको छ । यसरी सिँजाली (खस) भाषामा उच्च अग्र स्वरमा विकल्पले परिवर्तन हुने गरेको छ ।

(ग) यदि /स/ व्यञ्जन भन्दा पछि क्रमशः /त//ट/ तथा /क/ मा कुनै आएका छन् भने सिँजाली (खस) भाषामा /अ/को/इ/ मा परिवर्तन हुन्छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
बइथो	बस्तो	यइखो	यसको

यहाँ नेपाली भाषाको *बस्तोमा* रहेको */स/र/त/* वर्णमा सिँजाली (खस) भाषामा */इ/र/थ/* वर्णको प्रयोग भएको छ । नेपाली भाषाको बस्तो सिँजाली (खस) भाषामा *बइथो* भएको छ ।

(घ) महाप्राणी भवनः अल्पप्राण ध्वनि महाप्राण ध्वनिमा परिवर्तन हुनु हो । सिँजाली (खस) भाषामा समेत यस्तो प्रक्रियाबाट उच्चरित हुने वर्ण रहेको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
झाहाज	जहाज	झाहान	जहान

यहाँ नेपाली भाषामा /*ज*/ को उच्चारण हुँदा सिँजाली (खस) भाषाका /*झ*/ वर्णको उच्चारण हुने गरेको छ ।

(ङ) अल्पप्राणी भवनः महाप्राण ध्वनि अल्पप्राणमा परिवर्तन हुनु नै अल्पप्राणी भवन हो । सिँजाली (खस) भाषामा यस्ता वर्णहरूको उच्चारण हुने गरेको छ । जस्तैः-

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
बग	बाघ	दुद	दुध
मुडो	मुढो	मज	मझ

बाघ सिँजाली (खस) भाषामा *बाग* उच्चारण हुने गर्छ । यहाँ नेपाली भाषाको *घ* वर्णको स्थानमा सिँजाली (खस) *ग* वर्णको उच्चारण भएको छ । नेपाली भाषाको *दुध, मुढो* र *माझमा* क्रमशः सिँजाली (खस) भाषामा *दुद, मुडो* र माज उच्चारण भएको छ । यसले गर्दा सिँजाली (खस) भाषाका वर्णमा अल्पप्राणी भवनको व्यवस्था रहेको छ ।

(च) घोषी भवनः अघोष ध्वनि घोषमा उच्चरित हुनु घोषीभवन हो । सिँजाली (खस) भाषामा घोषीभवनको व्यवस्था निम्नानुसारको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
पग्डिनु	पक्डिनु	उग्लनु	उक्लनु

नेपाली भाषाको *क* सिँजालीमा *ग* वर्णमा उच्चरित भएको छ । सिँजाली (खस) भाषाको प्रयोग व्यवहार हुँदा घोषीभवन भएको हो ।

(छ) अघोषी भवनः घोष ध्वनि अघोषमा उच्चरित हुनु अघोषीभवन हो । सिँजाली (खस) भाषामा यस्ता वर्ण व्यवस्था रहेको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
लेतो	लेदो	फट्को	फड्को

द घोष वर्ण हो । नेपाली भाषामा *द* वर्णको प्रयोग भएर *लेदो* भएको छ भने यसैको सिँजाली (खस) भाषामा *लेतो* उच्चारण हुने गरेको छ । यहाँ *त* वर्ण अघोष वर्ण हो । नेपाली भाषाको *फड्को* सिँजाली (खस) भाषाकामा *फट्को* हुने गरेको छ । यसरी अघोषी भवन भएको मानिन्छ । यस्तो व्यवस्था सिँजाली (खस) भाषाकामा रहेको छ ।

(ज) अनुनासिक : सिँजाली (खस) भाषाकामा अनुनासिक वर्णव्यवस्था यसप्रकारको छ :

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
फाम	फाँम	आम	आँम/आँप

यहाँ नेपाली भाषामा नासिक्य भएका ध्वनिहरू सिँजाली (खस) भाषाकामा नासिक्य नहुने गरेको छ । नेपाली भाषाको *फाँम* मा *फाँ* नासिक्य उच्चारण भएको छ भने सिँजाली (खस) भाषाकामा *फाम* को *फा* अनासिक्य भएर उच्चरित भएको छ ।

(झ) सिँजाली (खस) भाषामा शब्दको अन्तिम वर्ण यदि /र/ छ भने /ड/ वर्णमा उच्चरित हुने गर्दछ । जस्तैः-

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
चडो	चरो	कुकुडो	कुखुरो
गडो	गरो	छेपाडो	छेपारो

नेपाली भाषामा आएको *चरो* र *कुखुरो* मा रहेको *र* वर्ण का स्थानमा सिँजाली (खस) भाषामा *ड* वर्णको उच्चारण भइ *चडो* र *कुकुडो* भएको छ । *गरो* र *छेपारो* शब्दमा आएका *र* वर्णका स्थानमा समेत ड उच्चरित भएर गडो र छेपाडो भएको छ ।

(ञ) सिँजाली (खस) भाषामा /य/ वर्णको विकल्पमा /ज/ वर्णको उच्चारण हुने गरेको छ । जस्तैः-

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
जज्ञ	यज्ञ	जुग	युग

य वर्णका स्थानमा सिँजाली (खस) भाषाकामा *ज* वर्णको उच्चारण भएको छ । नेपाली भाषाको *यज्ञ* र *युग* सिँजाली (खस) भाषामा जज्ञ र युग भएको छ । यो प्रक्रिया सिँजाली भाषामा हुने वर्णको उच्चारणमा विशिष्ट व्यवस्था हो ।

(ट) सिँजाली (खस) भाषामा मूर्धन्य ष वर्णको उच्चारणको विकल्पमा ख वर्णको उच्चारण हुने गरेको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
खष्ठी	षष्ठी	वर्खा	वर्षा

नेपाली भाषाको *षष्ठी* र *वर्षाको ष* को स्थानमा सिँजाली (खस) भाषामा *खष्ठी* र *वर्खा* भएको छ ।

(ठ) सिँजाली (खस) भाषामा स वर्णको स्थानमा स्ह / ह वर्णको उच्चारण हुने गरेको छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
स्हल्यान/हल्यान	सल्यान	स्होल्टी	सोल्टी
स्हलाइ	सलाइ	स्हबै	सबै

नेपाली भाषाको *स* वर्ण सिँजाली (खस) भाषाकामा उच्चारण हुँदा *स्ह/ह* वर्णका रूपमा उच्चरित हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको *सल्यान, सोल्टी* सलाइ र *सबैमा* उच्चारण भएको *स* सिँजाली भाषिकामा *स्ह* भएर उच्चरित हुँदा स्हल्यान *स्होल्टी,* स्हलाइ र स्हबै भएको हुन्छ ।

(ड) सिँजाली (खस) भाषाकामा कतिपय अवस्थामा ल वर्ण त मा र त वर्ण ल का स्थानमा आएर उच्चरित हुने गर्दछ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
पाल्तो	पातलो	पुल्ती	पुतली

सिँजाली भाषिकामा *पाल्तो* र *पुल्ती* भनेर उच्चारण गरिएको छ । यसरी नेपाली भाषाको *त* वर्णको स्थानमा *ल* र *ल* वर्णको स्थानमा *त* सिँजाली (खस) भाषामा उच्चरित हुने गरेको छ ।

(ढ) सिँजाली (खस) भाषामा मध्यगत ह वर्ण लोप भएर उच्चारण हुन्छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
कुइनो	कुहिनो	जइले	जहिले

सिँजाली (खस) भाषामा *इ* वर्णको उच्चारण भएको छ । नेपाली भाषामा *कुहिनो* र *जहिले* हुन्छ भने यसको सिँजाली (खस) भाषिकामा *कुइनो* र *जइले* भएर उच्चारण हुने गर्दछ ।

(ण) सिँजाली (खस) भाषामा रेफ (रकार)का स्थानमा न वर्णको उच्चारण हुने गर्दछ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
हेन्नु	हेर्नु	गन्नु	गर्नु

हेर्नु र *गर्नु* उच्चारण सिँजाली (खस) भाषामा उच्चरित हुँदा *हेन्नु र गन्नु* हुने गर्दछ । सिँजाली (खस) भाषाकामा रेफका स्थानमा *न* वर्णको बढी प्रयोग हुने गरेको छ ।

(त) सिँजाली (खस) भाषामा ह, ग, ड, ढ, र, व, द, न ध्वनिहरू अवस्थानुसार उच्चरित हुन्छ :

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली

घत्	गहत	भ्या	विवाह
धेलो	ढोका	धह	द्यह

सिँजाली (खस) भाषामा *घत् र भ्या* भनेर उच्चरित हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको *ढोका र दह* को *ढ* र *द* वर्णका स्थानमा सिँजाली (खस) भाषामा *ध* वर्णको उच्चारण भएको छ । यसले गर्दा *ढोका* र *दह* सिँजाली (खस) भाषामा उच्चारण हुदा *धेलो र धह* शब्द संरचनामा तयार भएर उच्चरित हुन्छ ।

(थ) सिँजाली (खस) भाषामा ए स्वरवर्णका स्थानमा या व्यञ्जन वर्णको प्रयोग भएर उच्चारण हुन्छ । जस्तैः

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
भयाको	भएको	जान्याको	जानेको
भाग्याको	भागेको	आयाको	आएको

सिँजाली भाषिकामा *या* भएर उच्चारण हुन्छ । *भएको जानेको* हुँदा सिँजालीमा *भयाको जान्याको* भएर उच्चरित हुन्छ ।

- माध्यन्दिनीय शिक्षाअनुसार ‘ष’ को उच्चारण ‘ख’ हुन्छ ।

वर्खा < वर्षा, विख < विष

- प्राकृत प्रकाश ‘सर्वत्र लबरा’ : भित्र्याउनु > भित्याउनु, तर्नु > तन्नु, छिर्नु > छिन्नु
- ध्वनि परिवर्तनको दिशा उल्टो

करितो < करिओ < करि < गरि

सुक < सुगा < सुआ

चटक < चडओ < चडो < चरो

ट < ड < ड < र

- सिँजालीमा अक्षरान्तमा च, छ, ज, झ, स व्यञ्जन लोप भएर इ कारको आगमन

आज < आइ, खोज्नु < खोइनु, उसको < उइखो, वस्नु < वइनु, माऊन्या < माज्न्या < माइन्या

- विपर्यास/विपर्यय : कोरली < कोलडी, पातलो < पाल्तो
- घोषीभवन : ओख्लो < ओग्लो, नाइटो < नाइडो
- अघोषीभवन : झगडा < झकडा, लेदो < लेतो
- अल्पप्राणी/महाप्राणी : आफ्नो < आप्नो, जहान < झाःन, कोमल < कुँलो
- सिँजाली भाषामा अकार उकारमा बदलिएको स्थिति : मन्दिर < मुन्दिर, भनि < भुनि, जनावर < जुनावर, अचम्म < अचुम्म, मन < मुन, अध्यारो < उध्यारो, जम्मा < जुम्मा

खण्डेतरवर्ण

जब कुनै भाषामा मात्रा, अनुनासिकता, लय र बलाघात आदि विशेषता व्यतिरेकी भएर आउँछन् त्यस्ता विशेषतालाई खण्डेतर अथवा गौण वर्ण भन्न सकिन्छ । खण्डेतर ध्वनिका नामाकरण विभिन्न ढङ्गले भएको छ । यसलाई कसैले ध्वनि लक्षण कसैले स्वनगुण वा रागीयतत्व नामाकरण गरेका छन् भने अमेरिकी भाषा वैज्ञानिकहरू खण्डेतर वा अखण्ड ध्वनिको नाम दिन्छन् । एक्लै उच्चरित हुन नसक्ने र खण्डीय ध्वनिका साथमा मात्र आउन सक्ने ध्वनि, वर्ण खण्डेतर ध्वनि/वर्ण

हुन् । यसअन्तर्गत अनुनासिकता, श्वसन, बलाघात, सुर आदि पर्दछन् (यादव र रेग्मी, २०५९ : ९९) ।

मात्राः वर्ण वा ध्वनिको उच्चारण गर्दा लाग्ने समयावधि मात्रा हो । कुनै वर्णको उच्चारणमा समय बढी त कुनैमा कम लाग्ने गर्दछ । यस आधारले ह्रस्व र दीर्घ रूप निर्धारण हुने गर्दछ । यसले अर्थगत भिन्नता ल्याउने गर्दछ । जस्तै :

सिँजाली (खस) भाषामा मात्राका आधारमा खण्डेतर वर्णव्यवस्था

ह्रस्व शब्द	परिवेश	अर्थ
अस्ति	#-त#	हिजो भन्दा एक दिन अघि
अ:स्ति	#-त#	धेरै पहिले
बल्ल	#-ल#	गोरु
ब:ल्ल	#-ल#	अहिले, आज
ऋा	#-आ#	आउनु
आः	#-आ#	आश्चर्य

(क्षेत्रगत अध्ययन)

सिँजाली (खस) भाषामा उच्चारणमा नै छोटो समय लगाएर उच्चारण गर्दा र लामो समय लगाएर उच्चारण गर्दा वर्णको अर्थमा भिन्नता देखिने गरेको छ । यहाँ *अस्ति* र *अ:स्तिले* समान परिवेशमा पनि उच्चारणमा अस्तिले हिजो भन्दा एक दिन अघि अस्ति र अ:स्तिले धेरै पहिले भन्ने अर्थ बुझाएको छ । *बल्ल* ह्रस्व ले *गोरु* र *ब:ल्ल दीर्घ* रूपमा उच्चारण हुने भएकाले *आज अहिले* भन्ने अर्थ बुझिन्छ यिनीहरूको समान परिवेश भए तापनि अर्थमा भने भिन्नता छ ।

त्यस्तै गरेर आ को अर्थ आउनु भन्ने हुन्छ भने *आः* को अर्थ आश्चर्य भन्ने बुझिन्छ । यसबाट सिँजाली (खस) भाषाकामा कतिपय स्थितिमा ह्रस्व र दीर्घ उच्चारणले पनि अर्थमा फरक ल्याएको हुन्छ ।

अनुनासिकताः ध्वनिको सन्दर्भमा मुख र नाक दुबैतिरबाट श्वास प्रवाहित हुँदा उच्चरित हुने नाके ध्वनिलाई अनुनासिक ध्वनि भनिन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०६९; पृ. ६३) । यस्ता ध्वनिका उच्चारणमा नाकेटोड्कीको सम्लग्नतासँग अनुनासिक सम्बन्ध हुन्छ ।

नाकतिरबाट हावाको उन्मोचन हुने ध्वनि *ङ* (ण) *न, म* हुन् खण्डेतर ध्वनिमा शिरविन्दु (.) र चन्द्रबिन्दु (ँ) हुन् । यस्ता ध्वनिहरू सिँजाली भाषिकामा समेत पाइन्छन् । सिँजाली भाषिकामा अनुनासिक ध्वनिले विभेदयुक्त अर्थ प्रदान गर्ने गर्दछ । सिँजाली भाषाका अनुनासिक वर्णहरूमा यसप्रकारको व्यवस्था रहेको छ :

सिँजाली (खस) भाषामा अनुनासिकको व्यवस्था

शब्द	परिवेश	अर्थ	अर्थभेदक वर्ण
काम	#-आम#	काम/कार्य	क
काँम	#-आम#	काप्नु	कँ
बास	#-आस#	बस्ने ठाँउ	ब
बाँस	#-आस#	एक खाले लामो आकारको बनस्पति	ब

दाइ	#-इ#	आफू भन्दा जेठो	द्य
दाइँ	#-इ#	धानको दाँई	दँ
नाउ	#-उ#	डुङ्गा पानीमा चल्ने	ए
नाउँ	#-उ#	नम	उँ

(क्षेत्रगत अध्ययन)

देखापरेका *का र काँ, बास र बाँसमा देखापरेका वा र वाँ, दाइ र दाँइमा* देखापरेका *दा र दाँ, नाउ र नाउँ मा* देखापरेका *उ र उँ* ले समान परिवेश लिए पनि अनुनासिकताका कारण यिनीहरूका बीच अर्थमा भिन्नता रहेको छ ।

बिराम/संहिताः बोलाइ वा लेखाइका सन्दर्भमा हुने विश्रामलाई विराम वा संहिता भनिन्छ । (न्यौपाने र अन्य, २०६९: पृ. ६५) । यस्तो विराम वा विश्रामका कारण अर्थमा भिन्नता आउँछ । सिँजाली भाषिकामा समेत यस्तो विराम वा संहिताका कारण अर्थमा भिन्नता आउने व्यवस्था यसप्रकार छ :

सिँजाली (खस) भाषामा विराम/संहिताका आधारमा खण्डेतर वर्णको व्यवस्था

शब्द	परिवेश	अर्थ
देखायो	# विश्राम नभएको	देखाउने काम
दे खायो	# विश्राम भएको	खाने काम
घोडोमच्यो	विश्राम नभएको	घोडा मच्चिनु
घोडो मच्यो	विश्राम भएको	वनमा हुने जडिबुटी

(क्षेत्रगत अध्ययन)

सिँजाली (खस) भाषाकामा विश्राम हुने र नहुने वर्णका आधारमा अर्थमा भिन्नता रहेको छ । *देखायो* शब्दमा वर्णगत विश्राम नहुँदा *देखाउने काम* र *दे खायो* शब्दमा वर्णको उच्चारण विश्राम/संहिता हुँदा *लौ खायो* भन्ने अर्थ हुन्छ । त्यस्तै *घोडोमच्चोमा* विश्राम नहुँदा *घोडा मच्चिनु* र *घोडो मच्चोमा* विश्राम हुँदा *वनमा* हुने एकप्रकारको *जडिबुटी* भन्ने अर्थ हुन्छ । यसले गर्दा वर्णमा विश्राम हुँदा र नहुँदा अर्थमा भिन्नता आउने गर्छ ।

श्वसनः सामान्य कुनै ध्वनि/वर्णको उच्चारण गर्दा लाग्ने सासदेखि बाहेक अरू सास खर्च गरिन्छ भने त्यो नै श्वसन वर्ण हो । सिँजाली (खस) भाषामा श्वसन/श्वसित हुने शब्द यसप्रकार छन् :

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली
ढुःल	सुत्ने काम	मुःत्	पिसाव फेर्ने काम
घाःक	ग्राहक		

सिँजाली (खस) भाषामा कतिपय वर्णहरूको उच्चारण गर्दा अतिरिक्त सास आउने गरेकोले यहाँ *ढुःल* शब्दमा *ढुःमा* श्वसन भएको छ । *मुः र घाः* मा श्वसनको भएको छ ।

लयः वर्णमा लय खण्डेतर ध्वनि/वर्ण हो कुनै स्वर ध्वनिको दीर्घता खास ध्वनि श्रृङ्खला आउँदा क्रमशः कम हुन गई लगभग समताको स्थितिमा रहन्छ र त्यसबाट एकप्रकारको आलङ्कारिक झङ्कार उत्पन्न हुन्छ । ध्वनि समताका कारणबाट उत्पन्न हुने झङ्कार नै लय हो । सिँजाली (खस) भाषामा लयका आधारमा वर्णहरू यसप्रकारको छ :

सिँजाली	नेपाली	सिँजाली	नेपाली

आ ऽऽ मैं	आमा	दिऽऽदि	दिदी
बाऽऽ बै	बाबु/बुबा	स्हाऽऽत्या	साथी

सिँजाली (खस) भाषामा वर्णमा लयको मात्रा दीर्घरूपी भएर देखा पर्ने गर्दछ । यस भाषामा लयको अत्यधिक प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषामा *आमा* भनेर बोलाउँदा सिँजाली भााषाको *आ* वर्णमा लय सिर्जना भई *आऽऽ मैं* भएर उच्चारण हुन्छ । *दिदी, बुबा,* साथी शब्दका *दि, बा,* सवर्णमा लय सिर्जना भएर *दिऽऽ दि बाऽऽ* बै *सृहाऽऽ त्या* मा वर्णगत लय देखापरेर उच्चारण हुन्छ ।

निष्कर्ष

सिँजाली भाषा नेपाली भाषाको मूल भाषा हो । यो जुम्ला जिल्लाको सिँजा क्षेत्रमा बोलिन्छ । यसको विकासक्रममा सिँजाली पर्वते गोर्खाली हुँदै नेपाली भएको छ । नेपालमा बोलिने भाषा सङ्ख्याका सम्बन्धमा भाषा आयोग नेपालले दिएको प्रतिवेदन अनुसार सिँजाली भाषा सूचीकृत भएको छैन । जिल्लाका रुपले जुम्ला जिल्ला परिचित भएको र त्यहाँ बोलिने भाषा जुम्ली भएको भन्दै जुम्ली भाषा रहेको छ । भाषाको न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ वर्ण हो । सिँजाली भाषामा रहेका वर्णहरु ३० वटा व्यतिरेकी व्यञ्जनवर्ण, ६ वटा स्वरवर्ण, १० वटा द्विस्वरवर्ण रहेका छन् । क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, स्, सह्, ह् व्यञ्जनवर्ण हुन् । अ, आ, इ, उ, ए ओ स्वरवर्ण हुन् । अइ, आइ, उइ, एइ, ओइ, अउ, आउ, इउ, एउ, ओउ गरी १० वटा द्विस्वर वर्ण हुन् । स्वरवर्ण अग्र, केन्द्रीय र पश्च प्रकृतिका छन् । जिब्राको उचाइका आधारमा, जिब्राको सक्रियताका आधारमा, अनुनासिकताका आधारमा स्वरवर्णको व्यवस्था मौलिक प्रकृतिको छ । नेपाली भाषाभन्दा सिँजाली भाषा केही समान केही भिन्न प्रकृतिको छ । द्विस्वरमा सिँजाली र नेपालीमा समानता देखिन्छ । व्यञ्जनवर्णमा : उच्चारणस्थान, प्रयत्न, घोषत्व र महाप्राणका आधारले समानता र /भिन्नताको स्थिति छ । सिँजाली भाषामा केही विशिष्ट वर्णव्यवस्था देखिन्छ । प्रगत समीभवन, परागत समीभवनमा /च्/ र /ज्/ संघर्षी /स्/ नासिक्य /न्/ भन्दा अगि आए इ बन्ने, /स्/ व्यञ्जन भन्दा क्रमशः /त्/, /ट्/ तथा /क्/, /अ/ को /इ/मा परिवर्तन हुन्छ । /स्/ र /त्/ वर्ण /इ/ र /थ्/मा प्रयोग हुन्छ । जस्तैः बइथो, कइथो, हाइथो । /य्/वर्ण /ज्/ हुने जुग । ष वर्ण ख मा उच्चारण हुने खष्ठी, बर्खा । /स्/ वर्ण /सह्/ मा हुने, /ल्/ वर्ण /त्/मा र /त्/वर्ण /ल्/मा उच्चारण हुने, /ह्/ वर्ण लोप हुने जइले, कइले, बुइनी । सिँजाली भाषामा रेफ(रकार) का सट्टामा न वर्णको उच्चारण हुने गर्दछ । गन्नु, हेन्नु सिँजाली भाषामा मौलिक शब्द पनि छन् : घत् > गहत, भ्या >विवाह, धेलो > ढोका, ए वर्ण या मा उच्चारण हुने : जान्याको, आयाको, खण्डीय वर्णव्यवस्था रहेको छ । खण्डेतर वर्णमाः मात्रा, अनुनासिकता, लय, बलाघातमा सिँजाली भाषामा आफ्नै व्यवस्था रहेको छ । जस्तै : ढुःल > सुत्ने काम, घाःक > ग्राहक । सिँजाली खस भाषा नेपाली भाषाको माउँ भाषा हो । खण्डीय । खण्ड्तर वर्णव्यवस्थामा केही समानता र भिन्नताको स्थिति रहेको छ । देखिएको भिननताले सिँजाली भाषाबाट विकसित हुँदै नेपाली भाषा हुँदा विभिन्न कालखण्डको विकासक्रम, परिवेश, प्रभावले भाषामा भएको परिवर्तनले सिँजाली भाषा परिष्कार परिमार्जन हुँदै नेपाली भएको र यसले केही प्राचीन व्यवस्था र केही आधुनिक व्यवस्था अंगालेकोले नै समानता र असमानताको अवस्था सिर्जना भएको छ । सिँजाली खस भाषा र नेपाली भाषामा रहेका वर्णले वर्णव्यवस्थाको समानता र भिन्नता देखाउँछ । यद्यपि एउटै जडमा रहेका यी दुई भाषा हुन् । भाषा आयोग नेपालको भाषा सूचीमा सिँजाली भाषा राखिनुपर्छ । सिँजाली भाषी वक्ता रहेका, सिँजा भाषिक क्षेत्र

रहेको छ । नेपाली भाषाको प्राचीन स्वरुपको ऐतिहासिक भाषा सिँजाली भाषा हो । सिँजाली भाषाबाटै विकसित र आधुनिक, औपचारिक र विस्तारित भाषा नेपाली भाषा हो ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६), *नेपाली भाषाको इतिहास,* काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *समसामयिक नेपाली व्याकरण,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

आचार्य, राजेन्द्रकुमार (२०६०), *केन्द्रीय नेपाली शब्दकोश,* काठमाडौं : विवेकशील प्रकाशन ।

ओझा, रामनाथ र गिरी, मधुसूदन (२०६२), *भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।

खनाल, मोहनप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष,* काठमाडौं : राइनो पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

गिरी, जीवेन्द्र (२०६५), *सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन,* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, कीर्तिपुर : मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय ।

गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद (२०७०) भाषाविज्ञान, काठमाडौं : पाठ्सामग्री प्रकाशन ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६८), *प्रायोगिक भाषा विज्ञान,* काठमाडौं : एम. के. पब्लिकेशन एण्ड डिष्ट्रिव्युटर्स ।

तिमिल्सिना, मोहनप्रसाद (२०५९), *नेपाली र संस्कृत भाषाका कालको तुलनात्मक अध्ययन,* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, कीर्तिपुर : मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय ।

तिवारी, गोपालनिधि (२०३०), *नेपाली भाषाको बनोट,* काठमाडौं : नेराप्रप्र ।

तिवारी, भोलानाथ (१९९६), *तुलनात्मक भाषाविज्ञान,* दिल्ली : मोतीलाल बनारसी ।

देवकोटा, रत्नाकर (२०२८), *जुम्लेली शब्दसङ्ग्रह,* काठमाडौं : नेराप्रप्र ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद र अन्य (२०६९), *सामान्य भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *राष्ट्रभाषा,* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण,* काठमाडौं : एकता बुक्स ।

बन्धु, चूडामणि (२०६५), *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन,* काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५९), *भाषाविज्ञान,* कीर्तिपुर : न्यू हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

यात्री, पूर्णप्रकाश (२०५३), *नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मीमांसा,* काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

रेड्डी, विजय राघव (१९८६), *व्यतिरेकी भाषाविज्ञान,* नयाँदिल्ली : विनोद पुस्तक भण्डार ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०६९), *नेपाली भाषा र व्याकरण,* कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेशन ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल माधवप्रसाद (२०६०), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,* कीर्तिपुर : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

शर्मा, मोहनराज (२०५३), *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू,* काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (१९९७), *भाषाविज्ञान : सैद्धान्तिक,* दिल्ली : राधा कृष्ण प्रकाशन ।